

УДК 39:904(477.64)«159/17»(045)

МОСКОВИТСЬКІ ХРЕСТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ XVIII СТ. ЯК ІНВАЗІЙНИЙ ЕТНОРЕЛІГІЙНИЙ ПОКАЗНИК:
ПРИКЛАД ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

Віктор Векленко,
директор Громадського
історико-етнографічного
ставрографічного Музею Хреста

Зоя Маріна,
к.і.н., доцент, науковий консультант
Громадського історико-етнографічного
ставрографічного Музею Хреста

До наукового обігу вводяться та аналізуються зразки московитських хрестів другої половини XVII – першої половини XVIII ст. з фондів Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста.

Ключові слова: натільні хрести, московитські хрести, Громадський історико-етнографічний ставрографічний Музей Хреста.

Samples of Muscovite crosses of the second half of the 17th – the first half of the 18th centuries from the funds of the Public Historical-Ethnographic Stavrographic Museum of the Cross are introduced into scientific circulation and analyzed.

Key words: body crosses, Muscovite crosses, Public historical-ethnographic staurographic Museum of the Cross.

Питання визначення та датування предметів дрібної культової пластики знаходяться у центрі вивчення сучасної ставрографії. І якщо часи Русі – Великого князівства Литовського мають певною мірою накопичену й опрацьовану джерельну базу (за винятком теми розширення датування хрестоподібних підвісок [17; 21]), то козацький та посткозацький періоди історії на території сучасної України рясніють «білими плямами». Головним

ускладненням сталого розвитку українських ставрографічних студій є відсутність репрезентативних аналогій як наслідку масштабних досліджень датованих некрополів із багаточисельними знахідками хрестів. На сьогодні маємо лише локальні дослідження кладовищ на Хортиці [30] та в Києві [22; 23], розгорнуті публікації (в переважній більшості – підйомний матеріал) культових виробів із Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу [13] й Ігреньського півострову [16], каталог хрестів із фондів ДНІМ ім. Д.І. Яворницького [28], окремі тільники у матеріалах археологічних розкопок і розвідок по території країни, а також – фонди Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста (далі – Музей Хреста), які на сьогодні перевищили позначку в 12 тисяч експонатів. Саме вони впродовж останніх років почали вводитися до наукового обігу не тільки у вигляді концептуальних блоків різновидів, але і як регіональні комплекси. Проте маємо зазначити, що фондозбірні Музею Хреста складаються виключно з категорії випадкових знахідок, а опубліковані хрести ДНІМ у переважній своїй більшості включають депаспортизовані предмети.

Тим не менше, через відсутність узагальнення публікацій археологічних знахідок дрібної культової пластики і, відповідно, створення загальної бази в тій чи іншій мірі датованих аналогій, триває тенденція пошуку цих аналогій у російських матеріалах навіть без врахування швидкості розповсюдження зразків хрестів від центру до периферії [18, с. 40]. У даному випадку маємо на увазі від центральних районів Московії до українських земель або до Східного Сибіру. Крім того, доволі часто не враховується й факт оперування російськими дослідниками випадковими знахідками в загальному контексті, зокрема по Псковщині, де з 28 тільників двох різновидів більш-менш датовані тільки 8 [20, с. 113, 135, 144, 172, 183], решта – випадкові знахідки, або ж не враховується й хронологічний фактор, зокрема те, що кладовища функціонували по 150-200 років [24]. Серед дійсно

хронологічно репрезентативних є дуже невелика кількість пам'яток на кшталт Албазінського острогу, заснованого у 1650-му р. і знищеному у 1689 р. [1], через що знахідки звідти (Рис. 1) можуть дійсно датуватися +/- цими роками.

Серед українських пам'яток, безумовно, репрезентативними можуть вважатися хрести з фондів НЗ «Хортиця» (Рис. 2), які пов'язуються із часами російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [30], в достатній мірі репрезентативними є знахідки з Ігреньського п-ву тих же часів [16] або ж із Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу, де зафіксовано два періоди існування пам'ятки: 1688–1712 та кінець 1730–1799 рр. [13]. Особливо яскраво зміни у формах й іконографії тільників спостерігаються на знахідках часів війни 1735–1739 рр., коли ще існують зразки із заповненням зовнішніх кутів середохрестя й вже входять до вжитку значно спрощені форми.

Зазначимо, що, на нашу думку московитські хрести на українських теренах – інвазійні, вони привносилися із московитськими військами і у другій половині XVII, і у XVIII ст. та виступають, в першу чергу, етнічним маркером, і можуть, і повинні розглядатися в контексті тогочасної етнорелігійної площини. Разом із тим, виникає нагальна потреба вивчення всієї сукупності культових знахідок того ж Києва задля вицлювання української традиції христів XVI–XVII ст., оскільки навіть в середині XVII ст. існувало чимало відмінностей в обрядності та символіці між Києвом і Москвою [25].

Не менш цікава ситуація і з власне релігійним контекстом. В українських дослідженнях періодично з'являється теза про те, що «майже всі знайдені тільники XVII–XIX ст. у музейних колекціях вважалися старообрядницькими» [23]. Не викликає сумніву, що такі твердження запозичені з російських наративів, оскільки відомі лише поодинокі випадки спроб визначення саме місцевих хресторобних осередків [19]. Проте маємо

чисельні свідчення культових знахідок на територіях безпосередньо пов'язаних із розташуванням московитських військ кінця XVII – першої половини XVIII ст. на території України, де старообрядців не могло бути взагалі, тож ця теза не витримує жодної критики. Тим не менше зафіксована досить дивна ситуація, коли два хрестики з поховань біля церкви Спаса-на-Берестові у Києві (Рис. 3) спробували віднести саме до російського старообрядництва, мотивуючи це тим, що «з 1897 по 1907 рр., церква Спаса на Берестові була передана у користування київській старообрядницькій громаді єдиновірців, і вони могли ховати тут своїх мирян» [23, с. 177]. Ми не знаємо на яких умовах ця церква була передана, проте навряд чи в надзвичайно щільній забудованій частині Києва, неподалік від Києво-Печерської Лаври, на невеличкій ділянці землі хтось міг дозволити додатково ущільнювати невеликий прицерковний некрополь. Тільки типові, відлиті з бронзи й навряд чи могли належати комусь із російських високопосадовців. Так, у похованні № 209 крім кісток, власне хрестика (інв. № 54) та шматочка тканини, під ним зафіксовано сліди тліну та деревини від труни, а в похованні № 194, крім хрестика (інв. № 59) та решток покійника, не було навіть слідів домовини [23, с. 174, 175]. Мало того, якщо хрестик № 59 співпадає з періодом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. і, скоріш за все, його власник міг бути похований тут під час будівництва Печерської фортеці 1706–1723 рр., а № 54 – потрапив у землю разом із небіжчиком, орієнтовно в другій третині XVIII ст. Тобто маємо справу із класичними московитськими хрестами другої половини XVII–XVIII ст.

Ще одна суперечлива ситуація стосується питань класифікації знахідок, їхньої сепарації за формами зовнішніх хрестів. Зокрема, українські дослідники [22, с. 111; 23, с. 173] наводять праці Жизневського, Винокурової, Пежемського, Молодіна, які стали фундаторами створення класифікаційних схем, котрі достатньо дієві та коректні для російського культового міднолиту XVII–XVIII ст., проте для української традиції є доволі сумнівними. Зокрема,

Йдеться про українські жіночі намистові хрести [4]. Наприклад, серед знахідок із Ілімського могильника присутній лише один екземпляр [24, с. 194] і його просто віднесли до типу 4, підтипу 1, варіанту 3, підваріанту 1. Ще один приклад із екземплярами з Іркутську, де 5 намистових хрестів [2, с. 160] без зайвих роздумів внесли в окрему категорію католицьких хрестів [2, с. 148, 149] і розділили на типи, не враховуючи той факт, що католицькі хрести і, відповідно, поховання католиків на православному цвинтарі в Сибіру у XVIII ст. є абсолютно неможливими. Тобто використання запропонованої системи для українських хрестів є питанням дуже дискусійним, особливо при розгляді форм регіональних хрестів – волинських [3], запорозьких [15], варіантів слобожанських [8] тощо. Крім того, поєднання українських хрестів із московитськими в одній системі є й досить неетичним через велику кількість як культурних, так і релігійних розбіжностей впродовж XVII–XVIII ст., значна частина яких «перейшла» і на пізніші часи.

За будь-яких умов вивчення ставрографічних знахідок має відбуватися з урахуванням суспільно-історичних подій в конкретному регіоні. Та ж Сіверщина, звідки походять розглянуті нижче культові предмети, вирізняється складністю історичних і етнічних процесів. Йдеться про приєднання звільненого від ординців Чернігова у 1350-х рр. разом із навколишніми землями до Великого князівства Литовського і Руського; у 1496 р. Великий князь Литовський Олександр надав Чернігів «для годування» князю-московиту Семену Можайському, який попросив політичного притулку в Литві, але вже 1500 року цей князь, вчинивши державну зраду, разом із іншими сіверськими князями-емігрантами з Московії, переходить на державну службу до московського князя Івана III, що спровокувало чергову московсько-литовську війну. У квітні 1500 року Чернігів було окуповано московськими військами, за мирним договором 1503 р. всі сіверські міста відійшли до Московської держави. Лише в 1618

році, згідно з Деулінським перемир'ям, Чернігово-Сіверські землі повернуто Речі Посполитій, а Чернігів став центром Чернігівського воєводства [31]. Проте, внаслідок Смоленської війни, регіон був фактично випалений, після недовгого оговтування розпочалася Визвольна війна під проводом Хмельницького, а потім, під час першої московсько-української війни, у 1659 р. Чернігів і його околиці були знову погромлені московитами...

Тобто ми маємо достатньо подій на території регіону, в яких брали активну участь піддані Московського царства, від котрих могли залишитися предмети особистого благочестя. Оскільки ці землі чи не найближчі до Московії і асиміляційні процеси тут розпочалися чи не найдавніше, вважаємо за необхідне приділити увагу саме цій території.

В першу чергу наведемо відомості щодо старообрядців. Старовірські громади на території північної Гетьманщини вперше з'явилися на нетривалий час у 1669 р. і лише з середини 1680-х рр. міграція старовірів набула більш-менш помітних масштабів. Причому, головними причинами для них тут була близькість до польських земель (можливість швидкої подальшої еміграції) та відсутність утисків і прискіпливого контролю з боку влади. У 1715–1718 рр. на Стародубщині в 13 слободах нараховувалось 3813 чоловік мешканців [12], основним заняттям яких пізніше було ткацтво. За статистикою, дещо пізніше, у 1764 р. на Чернігівщині мешкало 964 000 мешканців та відсоток московитів був дуже незначним. Однак, існуючі істотні торгівельні зв'язки з Московією, наявність різного роду московитських урядників, обслуговуючого персоналу, вояків, безумовно, залишили свої сліди і в ставрографічній царині. Крім того, слід звернути увагу на те, що в українській традиції хрестик виконував декілька функцій – був свідченням належності до християнської конфесії, виступав оберегом, а також використовувався в якості жіночої нагрудної прикраси, при цьому в комплекті могло бути присутнім декілька хрестів [10]. Фонди Музею Хреста містять достатньо інформації про використання московитських великих

хрестів (або виготовлених під впливом московитських традицій) в якості жіночих нагрудних хрестів [9] і дуже часто в якості архетипу використовувалися зразки умовного XVII ст.

Ця умовність визначається тим, що маємо відсутність чіткого переходу від одного способу оформлення тільників до іншого, відповідно фіксується поступовий перехід від давніших зразків до пізніших з тривалим періодом співіснування обох. У нашому розумінні хрестики XVII ст. мають заповнення зовнішніх кутів середохрестя [6; 14], а вироби наступного століття вже виготовляються без них [5], при цьому археологічні знахідки, зокрема в тому ж Албазінському острозі [1], на 1689 р. свідчать і про використання тільників нібито XVIII ст. І навпаки: серед хрестиків із фондів Національного заповідника «Хортиця» [30] часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. (Рис. 2) чимало знахідок із променями у зовнішніх кутах середохрестя. Така ж картина і з Новобогородицькою фортецею – Старосамарським ретраншементом [13, с. 21–60]: умовно давніші зразки співвідносяться з першим етапом будівництва і функціонування пам'ятки, а пізніші – з другим. Тому більшість нижче розглянутих предметів особистого благочестя віднесена саме до XVII ст. з розширенням верхньої межі їхнього вжитку до середини XVIII ст. (Рис. 4: 1–10). Ставрометрія та додаткова інформація винесена в окремі таблиці.

Першими для розгляду пропонуються чотири тільники з цатами у середохресті. Цікаво, що фахівцями Російського етнографічного музею (далі – РЕМ) такі знахідки з цатами можуть датуватися як XVII–XVIII ст., так і XVIII, незважаючи на те, що всі вони у цьому зібранні походять з колекції Плюшкіна. Мають повні або близькі аналогії серед знахідок із Новобогородицької фортеці [13, с. 26–28].

Два з них (Рис. 5:1, 2) – майже ідентичні та мають незначні відмінності у розмірах і наявності емалювання. В кутах середохрестя – промінь на квадратику, котрий за допомогою волот з'єднується із сусідніми

напівбалками. На лицевому боці – обрамлення по периметру (біля закінчень кінців і посередині нижньої лопаті) у вигляді рослинних елементів (листочки, завитки, диски). В квадратах середохрестя і на елементах обрамлення – заглиблення для емалі. Навколо середохрестя восьмикінцевого Голгофського хреста рельєфно зображена цата в формі «**Г**» з кінцями, з'єднаними дугою унизу. Написи на кінцях хреста розташовані в окремих медальйонах. Вгорі – **ЦРЬ** під титлом, на раменах **ІС ХС** так само, на нижньому – **ЖЯ** (лігатура позначення слова **НИКА** – переможець). На зворотному боці в окремих квадратах текст молитви, непрочитаний через стертість. У фондах РЕМ на срібному виробі зафіксована молитва Святому Хресту «**КРЕСТУ ТВОЕМУ...**» [26, с. 222].

Третій екземпляр має цибулеподібні закінчення лопатей (Рис. 5:3), а в кутах середохрестя – кульки на дузі, що йдуть по бісектрисі; втрачене розширення лівої напівбалки. На лицевому боці – середохрестя внутрішнього восьмикінцевого Голгофського хреста, зображеного високим рельєфом, підкреслено цатою в формі «**Г**» з кінцями, з'єднаними дугою унизу. Написи знаходяться по кінцях лопатей в медальйонах у вигляді кіл, розміщених в квадратах із крапочок; через стан збереженості не читаються. На зворотному боці в середохресті, в ромбі, утвореному дугами, і в квадратах, розміщених на лопатях – непрочитаний через стертість текст молитви [26, с. 246, 247].

Четвертий хрестик (Рис. 5:4), із лінійно-розширеними лопатями та кутами середохрестя, заповненими кульками на промінцях на дугах. На лицевому боці – середохрестя внутрішнього восьмикінцевого Голгофського хреста, з цатою в формі «**Г**» з кінцями, з'єднаними дугою унизу. Написи знаходяться по кінцях лопатей в медальйонах, відокремлених лініями: горішній не читається, на кінцях лопатей – **ІС ХС** під титлами, нижній – **НИК**. На зворотному боці в середохресті, в ромбі з дуг, і на лопатях – відокремлені лініями літери непрочитаного через стертість тексту молитви.

Наступні три знахідки – прямі «латинські» за формою. Мають повні або дуже близькі аналогії серед знахідок із Новобогородицької фортеці [13, с. 39].

Перші дві – з лінійними розширеннями лопатей, одна – з частковими (Рис. 5:5), друга – з повними (Рис. 5:7), високорельєфні, однобічні. Заповнення зовнішніх кутів середохрестя у вигляді кульок на волютах. У обох внутрішній восьмикінцевий Голгофський хрест має спис і тростину обабіч. У першого – написи по всіх кінцях лопатей: **ЦРЬ СВЫ** (Цар Слави) угорі в два рядки під титлами, на раменах під титлами **ІС ХС**, унизу – **ЖЯ**. У другої – верхній не читається, нижній – відсутній або втрачений, по горизонтальній балці – **ІС НИ КА ХС**, крайні – під титлами. Третя – пласкорельєфна (Рис. 5:6), в кожному з кутів середохрестя – промінь, що спирається на квадратик, приєднаний до волют. На лицевому боці – Голгофський хрест із списом і тростиною на ступінчастій Голгофі, у внутрішніх кутах середохрестя – по одній овальній пелюстці, написи на кінцях лопатей зовнішнього хреста в квадратних рамках-медальйонах, які не читаються через стан збереженості; за аналогією в зібранні РЕМ мають бути – вгорі **ЦРЬ С / ЛАВ**, внизу в два рядки **АРБ НКА**, на раменах **ІС ХС**, навколо середньої балки внутрішнього хреста могло бути **ДА ВОСКРЕСНЕТ БОГЪ** [26, с. 203]. На зворотному боці – непрочитаний текст молитви.

Наступні три хрестики – із цибулеподібними закінченнями (горизонтальні і нижня) лопатей, встановити специфіку закінчення вертикальних лопатей третього неможливо через втрати. Перші два мають повні або дуже близькі аналогії серед знахідок із Новобогородицької фортеці [13, с. 39], для третього – аналогії доки що невідомі.

У кутах середохрестя перших двох вміщені або кулька на промінці (Рис. 5:8), або промінець (Рис. 5:9) на напівдугах. На лицевому боці – восьмикінцевий Голгофський хрест із списом і тростиною, по кінцях

лопатеї – написи: вгорі в два рядки під титлами **ЦРЬ СВЫ**, внизу в два рядки **МЛ РБ**, на раменах під титлами **ІС ХС**. Слід зазначити, що на другому (Рис. 4:9) написи у виокремлених крапками колах. Зображення на зворотному боці відрізняються ще більше: у першого (Рис. 5:8) – по кінцях і в центрі 5 медальйонів у вигляді сонця з промінцями або квітки на кшталт соняшника з пелюстками, написи не читаються; у другого (Рис. 5:9) – поверхня організована рівномірно розміщеними ромбами, в кожен із яких вписано маленький ромбик, навколо якого перпендикулярні рисочки, котрі могли імітувати літери.

Третій (Рис. 5:10) – з околиць м. Бахмач, в кутах середохрестя розміщено кульки на променях на дугах. На лицевому боці – внутрішній чотирикінцевий хрест, у середині якого – ґратчастий декор, написи збереглися на кінцях рамен – **ІС ХС** під титлами, відокремлені від решти площини подвійними лініями. На зворотному боці у вцілілих цибулеподібних розширеннях лопатеї також ґратчастий декор, внутрішній хрест чотирикінцевий, у центрі – ромб із навскісним хрестом; на раменах – по три паралельних лінії, на нижній лопаті – рештки рослинного візерунку.

Також у зібранні Музею Хреста зберігається доволі рідкісний срібний литий великий нагрудний (?) хрест (Рис. 6:1), який фахівцями РЕМ віднесений до таких, кінці котрих завершуються трилисниками з елементами, розташованими під прямим кутом, а сусідні кінці «зрослися» внаслідок з'єднання їхніх відігнутих пелюсток [26, с. 280]. Науковці названого осередку вважають, що це хрест «новгородського» типу і датується XVII–XVIII ст.; інші дослідники розширюють час його побутування до XVII–XIX ст. та називають «проквітлим» [29, № 2-15].

У місцях «зрошення», в середині кожної з пелюсток, а також на закінченнях лопатеї розташовано сплюснену кульку (разом таких кульок: $4 + 8 + 3 = 15$; замість кульки на верхній лопаті розташоване вушко). На лицевому боці навколо середохрестя восьмикінцевого Голгофського хреста із

відхиленими списом і тростиною зображено цату в формі овалу із видовженою та загостреною нижньою частиною. На кінцях хреста в квадратах, увінчаних рівнокінцевими хрестиками, написи в'яззю під титлами: вгорі – **ЦРЬ СЛ / ВЫ**, на кінцях рамен – **ІСЪ ХСЪ**, унизу – не читається. В пелюстках трилисників розташований єдиний текст, не прочитаний через якість литва, але за близькою аналогією з фондів РЕМ там може бути текст молитви **КРЕСТЪ ХРАНИТЕЛЬ** <...> [26, с. 287]. На зворотному боці у середохресті ромб, розділений навскісним хрестом, від кутів якого відходять елементи рослинного орнаменту у вигляді квітів. Вушко масивне округле із наверхшам.

Крім того, серед срібних литих знахідок привертають увагу три т. зв. «краплеподібних» хрести [7], які, можливо, відносяться до другої половини XVII–XVIII ст. та мають близькі аналогії серед знахідок із Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу [13, с. 31].

Перший з них, найбільший за розмірами (Рис. 6: 2), навколо середохрестя восьмикінцевого Голгофського хреста має рельєфно зображену цату в формі «**Г**» з кінцями, з'єднаними дугою унизу. У зовнішніх кутах середохрестя, на кінцях рамен та нижньої лопаті, а також у середній частині нижньої ж напівбалки розміщено фігури: масивні, ледь сплющені кульки на квадратах, котрі кріпляться до лопатей за допомогою валют. У горішній частині верхньої лопаті з обох боків розташовано по додатковій валюті. По кінцях напівбалок у специфічних складних медальйонах, увінчаних рівнокінцевими хрестиками, нанесено написи: верхній не читається, по раменах **ИС ХС** під титлами, нижній **ЖЯ** (лігатура **НИКА**); також – над і під середньою балкою обриси літер, непрочитаних через якість лиття. На зворотному боці – медальйони квадратами: в центральному – напис в'яззю **ДАВО**, в решті – рослинні орнаменти.

Другий – дещо простіший за формою та менший за розмірами (Рис. 6:3). У зовнішніх кутах середохрестя масивні, ледь сплющені кульки на

промінцях, котрі кріпляться до лопатей за допомогою волют. На кінцях рамен і нижньої лопаті – по три кульки, а також у середній частині нижньої лопаті – по дві з кожного боку; всі вони приєднані безпосередньо до основ. У горішній частині верхньої лопаті з обох боків розташовано по пелюсточки або листочки. Внутрішній восьмикінцевий Голгофський хрест показаний зі списом і тростиною, під його середньою балкою напис НИ КА. Також по кінцях основного хреста – написи: вгорі в два рядки під титлами **ЦРЬ СВЫ**, по раменах також під титлами **ІС ХС**, внизу – **МЛ (?)**. На зворотному боці поверхня розбита на 11 квадратів, в п'яти з них – написи, в решті – візерунки; написи та візерунки напівстерті.

Третій – гіршого стану збереженості (Рис. 6:3). У кутах середохрестя кульки на промінцях, котрі кріпляться до лопатей за допомогою гіпотетичних волют, які позначені, ймовірно, свердлінням; такі ж в середній частині нижньої лопаті. По кінцях рамен і нижньої лопаті – імітація волют із, можливо, втраченими кульками. В центрі композиції – восьмикінцевий хрест. Напис зберігся тільки на кінці лівого рамена – **ІС**. Зворотний бік без написів і зображень.

Продовжує розгляд фрагментований (Рис. 6:4) хрест відлитий із свинцевого сплаву із втраченими правим раменом і нижньою лопаттю. Зовнішні кути середохрестя заповнювалися променями на квадратах, які кріпилися до основної конструкції за допомогою волют. Виріб однобічний, на лицевому боці на восьмикінцевому (?) хресті – Розп'яття, напис частково зберігся тільки на кінці лівого рамена **ІС** під титлом, також під ним і на закінченні верхньої лопаті – рештки непрочитаних літер. В українській традиції Розп'яття на деяких тільниках і нагрудних хрестах мирян з'являється, орієнтовно, з кінця XVIII ст., тоді як фахівці РЕМ окремі різновиди відносять до ширшого періоду XVII–XVIII ст. [26, с. 99].

Наступна група складається з чотирьох знахідок, майже повністю ідентичних, за винятком розмірів (Рис. 6:6–9). Усі вони відлиті з мідних

сплавів, мають круглі розширення закінчень на раменах і нижній лопаті, а на верхній – підовальної форми. Зовнішні кути середохрестя заповнені промінцями або кульками на дугах. Основна внутрішня композиція на лицевому боці складається з восьмикінцевого Голгофського хреста із списом і тростиною. По кінцях лопатей, горизонтальних і вертикальної, в круглих медальйонах із крапок написи під титлами: вгорі варіанти **ЦРЬ СВЫ**, по раменах – **ІС ХС**; тільки в одному випадку (Рис. 6:8) під Голгофою в два рядки **МЛ РБ**. На зворотному боці по кінцях лопатей і в центрі – з'єднані ромбоподібні медальйони, в центрі кожного – рівнокінцеві квіткоподібні хрестики; тло додатково декороване короткими перпендикулярними основній конструкції подвоєними рисками. За нашими спостереженнями, подібні вироби є похідними від зразків другої половини XVII – першої половини XVIII ст., мають близькі аналогії серед знахідок із Ілімського острогу [24, с. 60] і повні – серед комплексу з Старосинявського р-ну Хмельницької обл. [11], верхня гранична межа якого – 1830-ті рр.

Ще одна цікава форма – хрест із овальними розширеннями лопатей із додатковим підтрикутним виступом назовні на раменах і нижній напівбалці (Рис. 7:1). В кутах середохрестя – промені на волютах. На лицевому боці центральна композиція – Розп'яття Господнє. У розширеннях кінців лопатей в овальних медальйонах із маленьких напівкуль написи: вгорі в два рядки під титлами **ЦРЬ СВЫ**, по кінцях рамен також під титлами **ІС ХС**, внизу в два рядки **МЛ РБ**. На зворотному боці на кінцях лопатей овальні порожні медальйони, між ними по всій поверхні текст молитви рядками, відокремленими рисками; текст погано читається, схоже на **КРЕСТУ ТВОЕМУ ПОКЛАНЯЕМСЯ**. Так само, як і група попередніх тільників, цей хрестик може бути вже похідним від зразків другої половини XVII – першої половини XVIII ст. і належати до періоду кінця XVIII–XIX ст., відповідно – московитського або російського ареалу побутування, оскільки на території регіону подібні знахідки відсутні.

Наступна група представлена п'ятьма знахідками – прямими «латинськими» хрестами, в окремих випадках із незначними лінійними розширеннями лопатей. Заповнення зовнішніх кутів середохрестя – мінімальне або відсутнє, датуються, за нашими припущеннями другою половиною XVII – першою половиною XVIII ст. і мають близькі аналогії як в матеріалах Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу [13, с. 31, 35, 43], так і в інших регіональних синхронних пам'ятках.

Перший з них (Рис. 7:2) в кутах середохрестя має маленькі промінці. На лицевому боці по кінцях рамен і верхньої лопаті – ромбічні медальйони з маленькими колами з кожного боку, написи в яких не читаються. В центрі – восьмикінцевий хрест із відхиленими списом і тростиною, замість Голгофи під хрестом лінія, нижче зображення чи написи відсутні через стертість або якість литва. На зворотному боці – шість ромбічних медальйонів написи або зображення в яких або були відсутніми, або втрачені через недосконалість ливарного виробництва.

Другий (Рис. 7:3) – зовнішньо близький до попереднього. Має відмінності на лицевому боці – в паралельних вертикальній балці списі і тростині, наявності Голгофи під внутрішнім хрестом і збереженому медальйоні на закінченні нижньої лопаті. На зворотному боці у середохресті ромб, утворений петлеподібними візерунками, а також внизу – п'ятикутний медальйон.

Третій (Рис. 7:4) має в кутах середохрестя маленькі кульки на промінцях по бісектрисі, з яких збереглися дві верхні. Лопаті незначно розширені. Місцями збереглися рештки білої емалі. На лицевому боці – восьмикінцевий Голгофський хрест на ступінчастій Голгофі. Написи розміщені в квадратних медальйонах на кінцях лопатей, через стан збереженості вони не читаються, але за близькою аналогією в фондах РЕМ [26, с. 198] там можуть бути: вгорі – в два рядки **ЦРЬ СВЫ**, по кінцях

рамен – **ІС ХС**, внизу – **НІКА** або **МЛРБ**. На зворотному боці рослинні візерунки (мотив – квітка).

Четвертий (Рис. 7:5) стилістично близький попередньому. У зовнішніх кутах середохрестя – промені по бісектрисі. На лицевому боці – восьмикінцевий хрест на ступінчастій Голгофі зі списом і тростиною, написи на кінцях медальйонів не читаються. Над і під середньою балкою внутрішнього хреста розміщено літери; верхні не читаються, нижні – **НИ К Т КА**. На зворотному боці в центрі – великий ромбічний медальйон, на кінцях рамен і верхньої лопаті – медальйони квадратні, на нижній лопаті їх два – на кінці й в середній частині, написи в них не читаються, з'єднані рослинними композиціями.

П'ятий екземпляр (Рис. 7:6) без заповнення зовнішніх кутів середохрестя, іноді такі хрестики відносять до XVII ст. Через відсутність масштабних археологічних розкопок на території України з отриманням великих ставрографічних комплексів XVII ст. відсутня репрезентативна інформація про особливості суто української традиції тих часів, тому не виключено, що саме такого типу хрестики, як і з ромбічними медальйонами на кінцях лопатей, а також інші варіанти є зразками українських хрестів того періоду. На лицевому боці центральна композиція складається з восьмикінцевого Голгофського хреста, середохрестя якого накладене на коло, дуги якого з обох боків обмежені маленькими колами. На кінцях лопатей – написи, відокремлені від решти площини подвоєними рисками: вгорі – **ЦРЬ**, на раменах – **ІС ХС** під титлами, внизу – **НІК**. На зворотному боці – текст молитви **ДА ВОСКРЕСНЕТ БОГЪ**.

Дуже цікавий наступний хрестик (Рис. 7:7), він походить з околиць с. В'язівки Городищенського р-ну. Відлитий з мідного сплаву, двобічний, в зовнішніх кутах середохрестя має кульки на дугах. На лицевому боці – прямий «латинський» хрест із написами на раменах **ІС ХС**, на зворотному боці – восьмикінцевий хрест із списом і тростиною обабіч; над і під

середньою балкою внутрішнього хреста – по п'ять маленьких напівкуль. Тобто, скоріш за все, ми маємо справу вже із взаємовпливами московитської та західної традицій, оскільки в цей час внутрішній прямий «латинський» хрест (окрім «намистових», а пізніше запорозьких) зустрічається дуже рідко. Певною іконографічною паралеллю виступає хрестик другої половини XVIII–XIX ст. вже із католицькими чи греко-католицькими впливами – прямий «латинських» хрест на лицевому боці із зірочками на раменах і специфічними написами на зворотному боці (Рис. 7:9).

Прикладом для розуміння відмінностей може слугувати пласкорельєфний зразок вже XVIII ст. з відсутнім заповненням зовнішніх кутів середохрестя (Рис. 7:8) з лінійними розширеннями лопатей та закругленнями на їхніх кінцях. На лицевому боці – восьмикінцевий Голгофський хрест із списом і тростиною, по кінцях лопатей написи: вгорі – в два рядки під титлами **ЦРЬ СВЫ**, по кінцях рамен під титлами – **ІС ХС**, внизу – **МЛРБ**. На зворотному боці – рядками текст молитви **ДА ВОСКРЕСНЕТ БОГЪ**.

Підсумовуючи вищенаведене, можемо констатувати наявність, як на території Сіверщини, так й інших регіонів сучасної України, дуже істотної кількості московитських хрестів із заповненнями зовнішніх кутів середохрестя, причому найдавнішими є тільки (Рис. 4:11, 12) з Поля битви під Берестечком [27, с. 263, 267] (названі один – католицьким (Рис. 4:11), а другий – гіпотетичної донської роботи (Рис. 4:12)). Такі вироби є вагомим свідченням присутності й активної участі московитів у найрізноманітніших подіях на українських землях, а на Слобожанщині ще й міграційних процесів. Дійсно, археологічні дослідження некрополів – поодинокі, а знахідки хрестів – нечисленні: тільки по Києву маємо не більше 45 знахідок [22, с. 110], з яких візуально до московитських зразків цього періоду можна віднести до 18 примірників, а до давніших часів – 14.

Крім відсутності інформативної джерельної бази суттєвою проблемою є необхідність спроб виокремлення культових знахідок за етнорелігійною складовою, оскільки, незважаючи на спільне візантійське коріння, й Київська, й Московська митрополія істотно розійшлися в напрямках розвитку (загальновідома ситуація із заміною шестикінцевого «русского православного» хреста на восьмикінцевий просто «православный» [17], який є трансформацією «папського» хреста та використовується, переважно в РПЦ і підвладних чи асимільованих нею системах), що не могло не позначитися на різних проявах релігійної обрядності та символіки. В цьому контексті нагальним є питання виокремлення архетипів і реального їх датування задля розуміння першості тих чи інших зразків і, відповідно, перенесення визначень вже на етнорелігійний простір. Проте, без потужної археологічної складової, такі дослідження неможливі, бо носитимуть переважно гіпотетичний характер або ж, знову таки, ґрунтуватимуться на російських аналогіях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Albazynskiy ostroh. Materyaly arkheolohycheskykh yssledovanyi. Instytut istoryy, arkheolohyy i etnohrafyy narodov Dalneho Vostoka Dalnevostochnoho otdeleniya Rossyiskoi akademyy nauk. URL: <http://frontiers.nsc.ru /index.php?showcoll=121&media>.
2. Berdnykov Y.M. Natelnye kresty ykony y obrazky yz raskopok Krestovozdvyzhenskoho nekropolia (h. Irkutsk). *Izvestyia Irkutskoho hosudarstvennoho unyversyteta. Seryia «Heoarkheolohyia. Etnolohyia. Antropolohyia»*. 2012. № 1 (1). S. 138–165.
3. Veklenko V. Volynski khresty kozatskoi i postkozatskoi doby. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. 2019. Vyp. 28. S. 135–144.

4. Veklenko V. Do pytannia vyznachennia deiakykh riznovydiv ukrainskykh khrestopodibnykh prykras XVIII–XIX st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. 2020. Vyp. 29. S. 120–131.

5. Veklenko V. Do pytannia pro vyznachennia deiakykh riznovydiv khrestiv XVIII st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. 2023. Vyp. 32. S. 90–98.

6. Veklenko V. Do pytannia pro vyznachennia ta identyfikatsiiu moskovytskykh natilnykh khrestiv XVII st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. 2021. Vyp. 30. S. 152–161.

7. Veklenko V. Do pytannia pro vyznachennia ta rozpovsiudzhennia kraplepodibnykh khrestiv XVII–XVIII st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. 2021. Vyp. 30. S. 141–152.

8. Veklenko V. Narys ukrainskoi stavrohratii Kharkivshchyny. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. 2019. Vyp. 28. S. 148–158.

9. Veklenko V. Pro vyznachennia odnogo z riznovydiv ukrainskykh zhinochykh slobozhanskykh khrestiv kintsia XVIII – pochatku XX st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. 2022. Vyp. 31. S. 78–85.

10. Veklenko V. «Riasni» khresty Livoberezhnoi Ukrainy. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. 2024. Vyp. 33. S. 69–77.

11. Veklenko V. Stavrohrafichnyi kompleks z Starosyniavskoho raionu Khmelnytskoi oblasti. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. 2011. Vyp. 20. Ch. 1. S. 143–147.

12. Veklenko V. Ukrainski natilni cholovichi i zhinochi khresty XVII–XIX st.: do pytannia pro vyznachennia ta rozpovsiudzhennia. URL: <https://insula.com.ua/publish/45961/>. (дата звернення: 11.09.2024 р.).

13. Veklenko V.A. Natelnye kresty Samary–Bohorodytskoi kreposty: monohrafiia. Veklenko. D.: Yzd-vo DNU, 2010. 216 s.

14. Veklenko V.A. Russkye natelnye kresty vtoroi pol. XVII – nach. XVIII vv. v nakhodkakh yz Novobohorodytskoi krep osty. *Nauchno-praktycheskyi semynar po sokhranenyiu, yspolzovanyiu, populiaryzatsyy y hosudarstvennoi okhrane obektov kulturnoho nasledyia ymeny A.H. Vekslera. Sb. mat.* M., 2018. S. 22–27.

15. Veklenko V.O. Do pytannia pro identyfikatsiiu, systematyzatsiiu i transformatsiiu zaporozkykh khrestiv. *Svichado Prydniprov'ia. Kraieznavchyi almanakh: zbirnyk kraieznavchykh ta naukovykh prats.* Horishni Plavni, 2021. S. 52–95.

16. Veklenko V.O. Natilni khresty Ihreni. *Zapovidna Khortytsia: Zbirka naukovykh prats.* Zaporizhzhia: Kruhozir, 2016. S. 196–200, 310.

17. Veklenko V.O. Stvorennia ta rozvytok ukrainskoi khrestolohii : filosofskyi poshuk ta shliakhy realizatsii. *Svichado Prydniprov'ia. Kraieznavchyi almanakh: zbirnyk kraieznavchykh ta naukovykh prats.* Horishni Plavni, 2023. S. 218–245.

18. Horokhov S.V. Sravnytelnyi analiz retseptur splavov natelnykh krestov XVII–XIX vv. Sybyry, Povolzhia y Severo-Zapada Rossyy. *Humanytarnye yssledovanyia v Vostochnoi Sybyry y na Dalnem Vostoke.* Vyp. 3. Novosybyrsk, 2019. S. 39–51.

19. Kolpakova Yu.V. Pskovskye natelnye kresty s nadpysiamy XIV–XVIII vv. (predvarytelnye ytohy nabliudenyi). *Vestnyk Pskovskoho hosudarstvennoho pedahohycheskoho unyversyteta.* Vyp. 11. Pskov, 2010. S. 119–137.

20. Kolpakova Yu.V. Khrystyanskye drevnosty naselenyia Pskova y Pskovskoi zemly kontsa X–XVIII vv. (predmety lychnoho blahochestyia) Spetsyálnost – 07.00.06. – arkheolohyia. Dyss. na soyskanye uch. step. kand. ist. nauk. Rukopys. Pskov, 2006. T. 2.

21. Kutasov S.N. Natelnye kresty, krestovkliuchennye y krestovydneye podvesky. M.: Hrappa «Yskately», 2010. 320 s.
22. Melnyk O.O. Natilni khresty z pokhovan Kyieva XVII–XVIII st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2016. Vyp. 1 (18). S. 110–120.
23. Mysko Yu. Natilni khresty XVII–XVIII st. z napysamy na zvoroti z terytorii tserkvy Spasa na Berestovi. *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi*. Vyp. 1–2. S. 173–177.
24. Molodyn V.Y. Kresty-telnyky Ylymskoho ostroha. Novosybyrsk: YNFOLYO, 2007. 248 s.
25. Ohienko I. Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho naroda. Repryntne vidtvorennia vydannia 1918 roku. K.: Abrys, 1991. 272 s.
26. Russkyi pravoslavnyi krest v sobranny Rosyiskoho etnohrafycheskoho muzeia / avt.-sost. A.B. Ostrovskiy; avtory: A.B. Ostrovskiy, Yu.A. Fedorov. SPb.: Yzd-vo «Art-Palas, 2007. 348 s.
27. Svieshnikov I.K. Bytva pid Berestechkom. Lviv: Slovo, 1992. 304 s.
28. Stepanenko N.O. Nahrudni khresty Kh–KhKh stolit. Katalog (Z fondiv Dnipropetrovskoho natsionalnoho istorychnoho muzeiu im. D.I. Yavornytskoho). D.: Lira, 2021. 200 s.
29. Staniukovych A.K. Tysiacheletye kresta. Proyzvedenyia russkoi khrystyanskoi metalloplastyky X–XX vekov yz chastnykh sobranyi. M., 2003. URL: <http://www.k1000k.narod.ru/foto/>. (дата звернення: 11.09.2024 р.).
30. Shelemetieva T. Dribna metaleva plastyka chasiv rosiisko-turetskoi viiny (1735–1739 rr.) z fondovoi zbirky Natsionalnoho zapovidnyka Khortytsia. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. 2010. Vyp. 19. S. 87–94.
31. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B>. (дата звернення: 11.09.2024 р.).

Рисунок 1. Культові знахідки з Албазинського острогу.

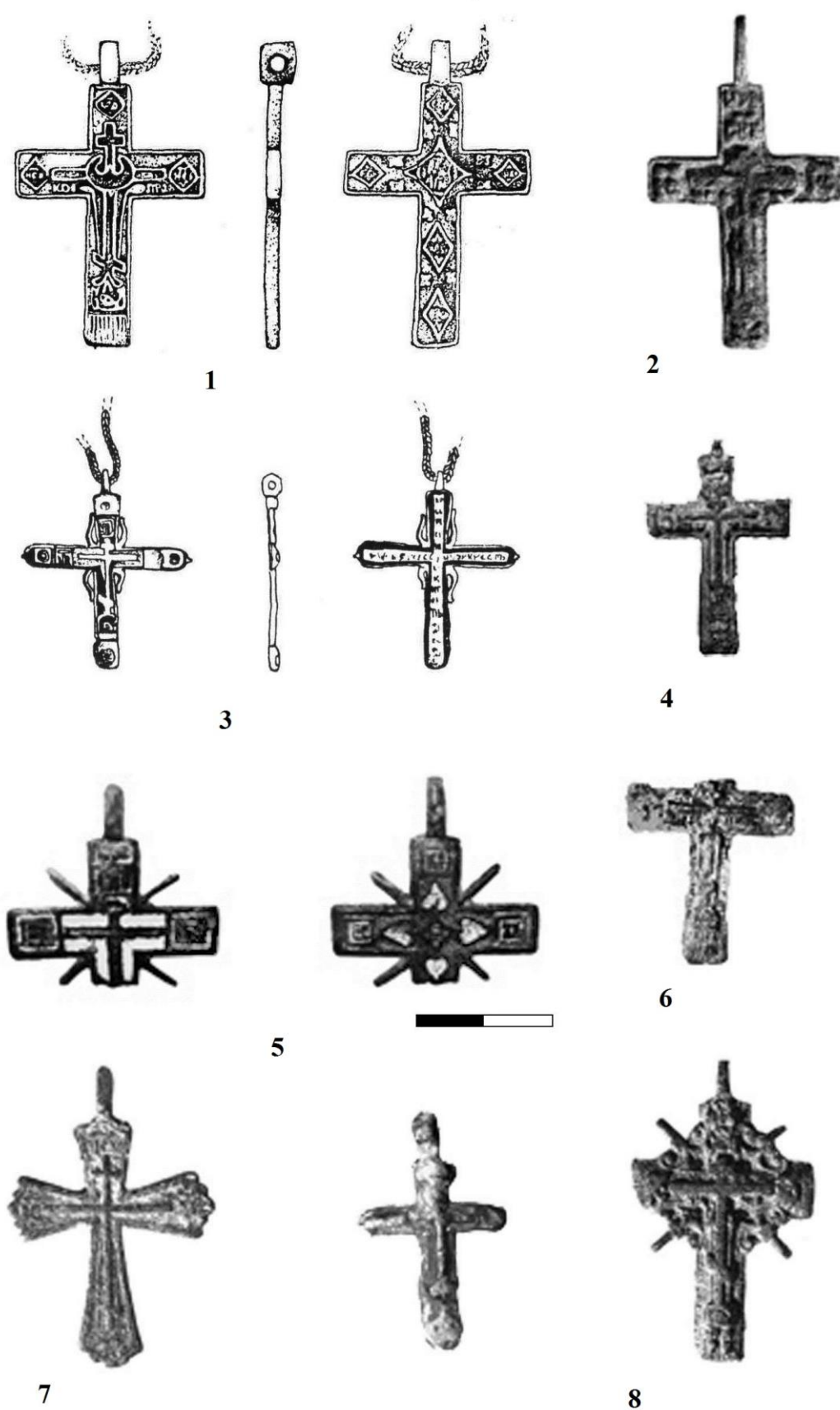

Рисунок 2. Хрести з фондів Національного заповідника Хортиця.

Рис. 1. Натільний хрест (інв. № 54) з поховання 209:
а – фото, б – прорисовка.
Малюнок Д. Пефтіця

Рис. 2. Натільний хрест (інв. № 59) з поховання 194:
а – фото, б – прорисовка.
Малюнок Д. Пефтіця

Рисунок 3. Хрести з поховань біля церкви Спаса на Берестові.

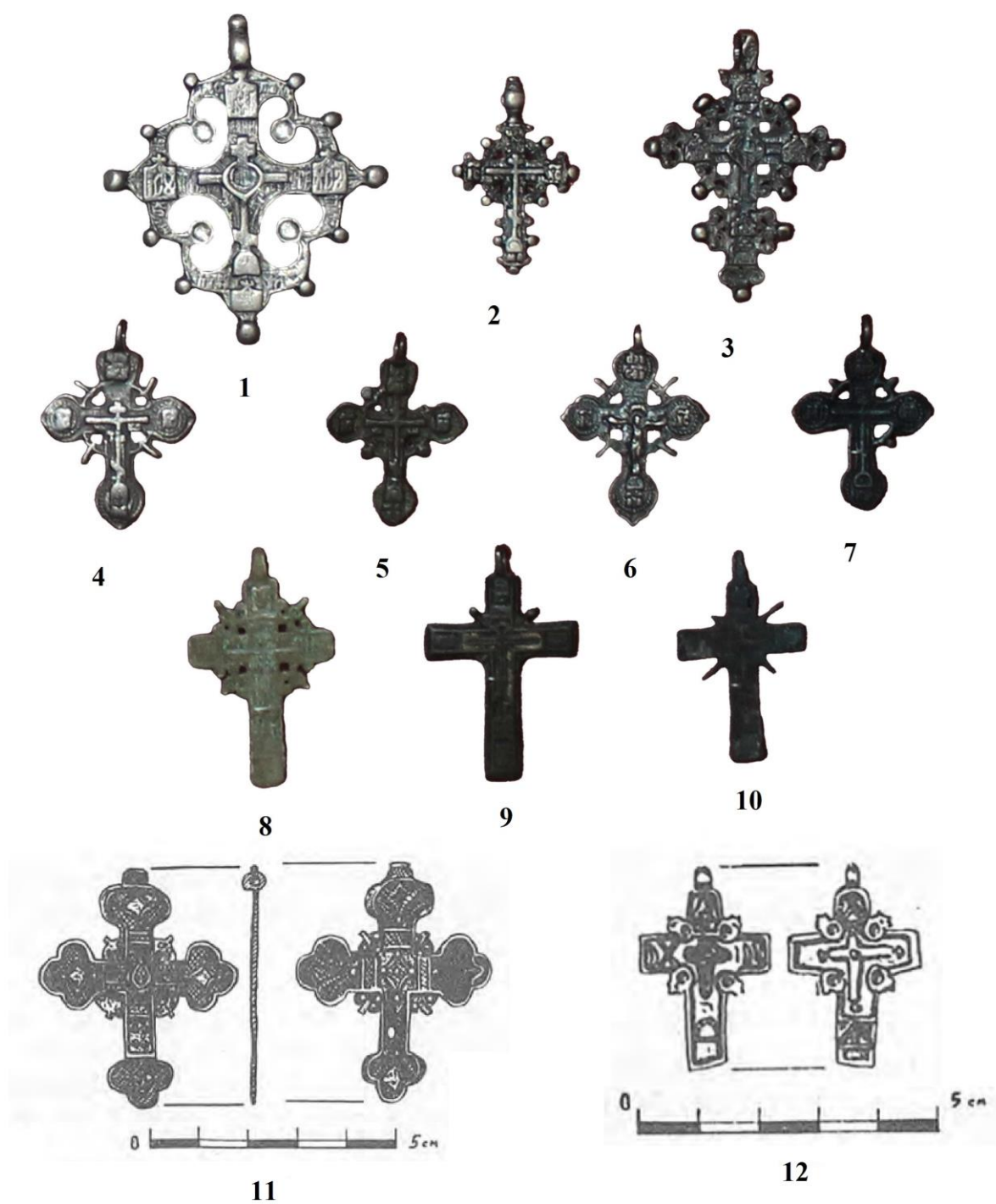

Рисунок 4. Московитські хрести з Сіверщини і Поля битви під Берестечком.

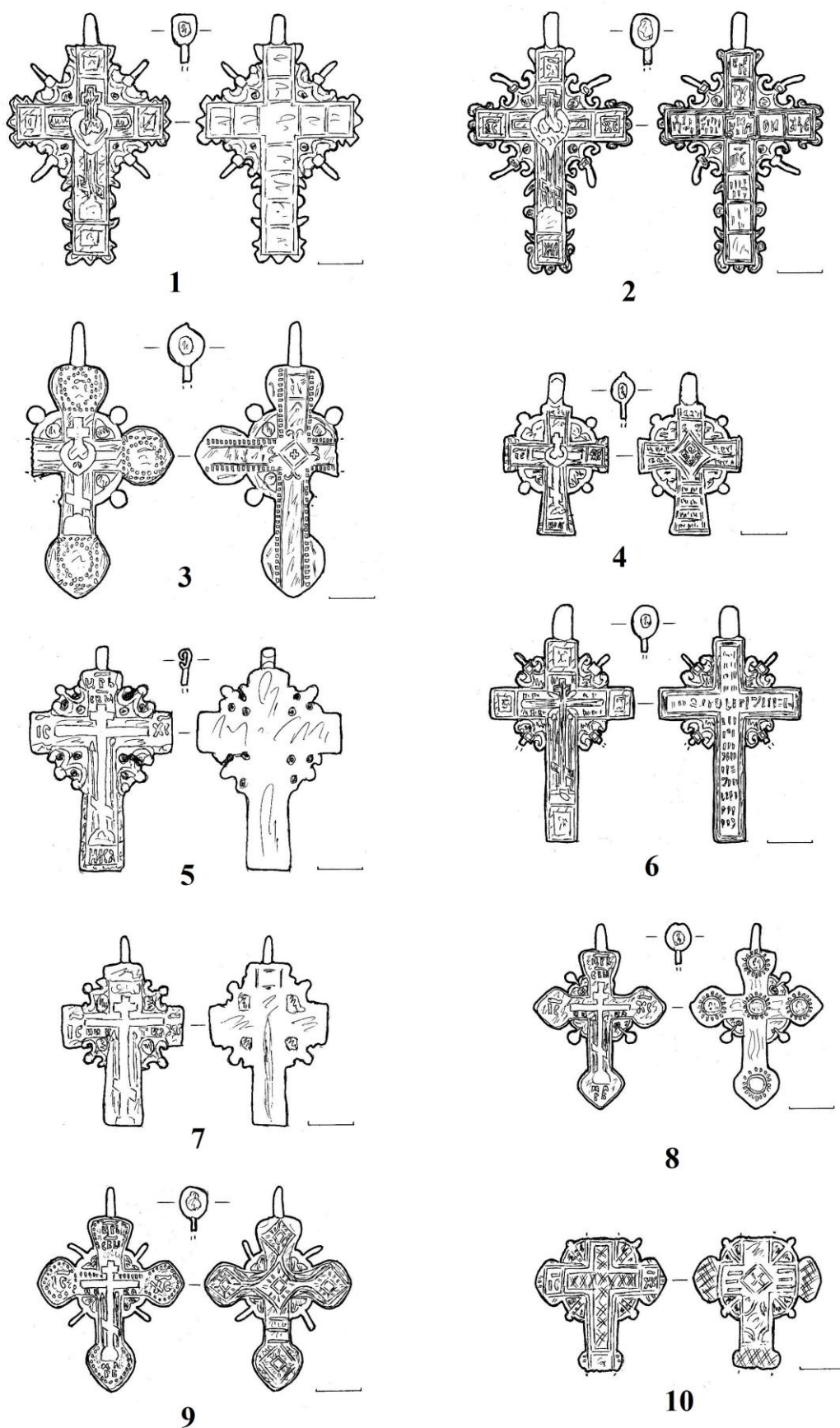

Рисунок 5. Малюнки хрестів з фондів Музею Хреста (1).

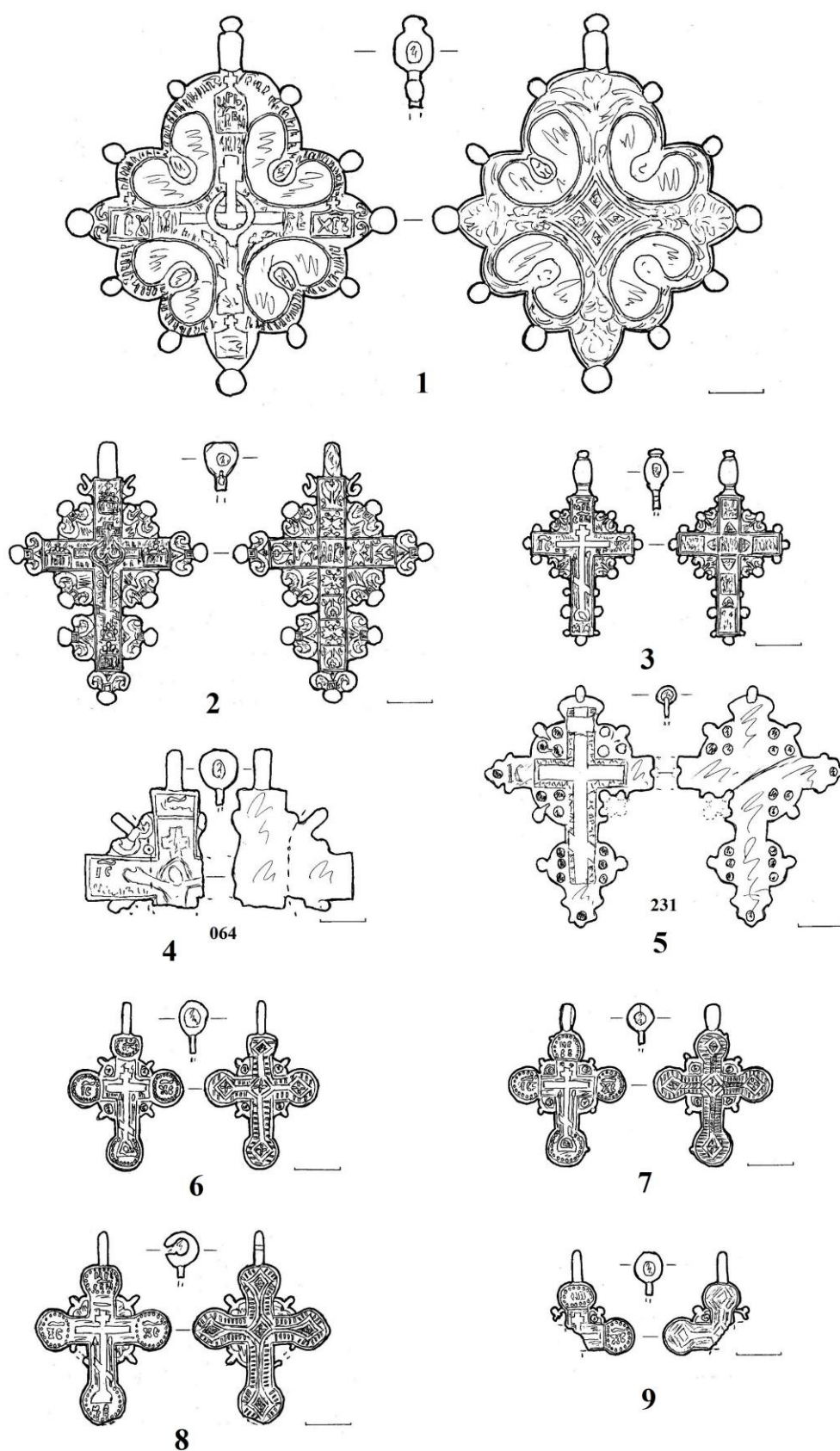

Рисунок 6. Малюнки хрестів з фондів Музею Хреста (2).

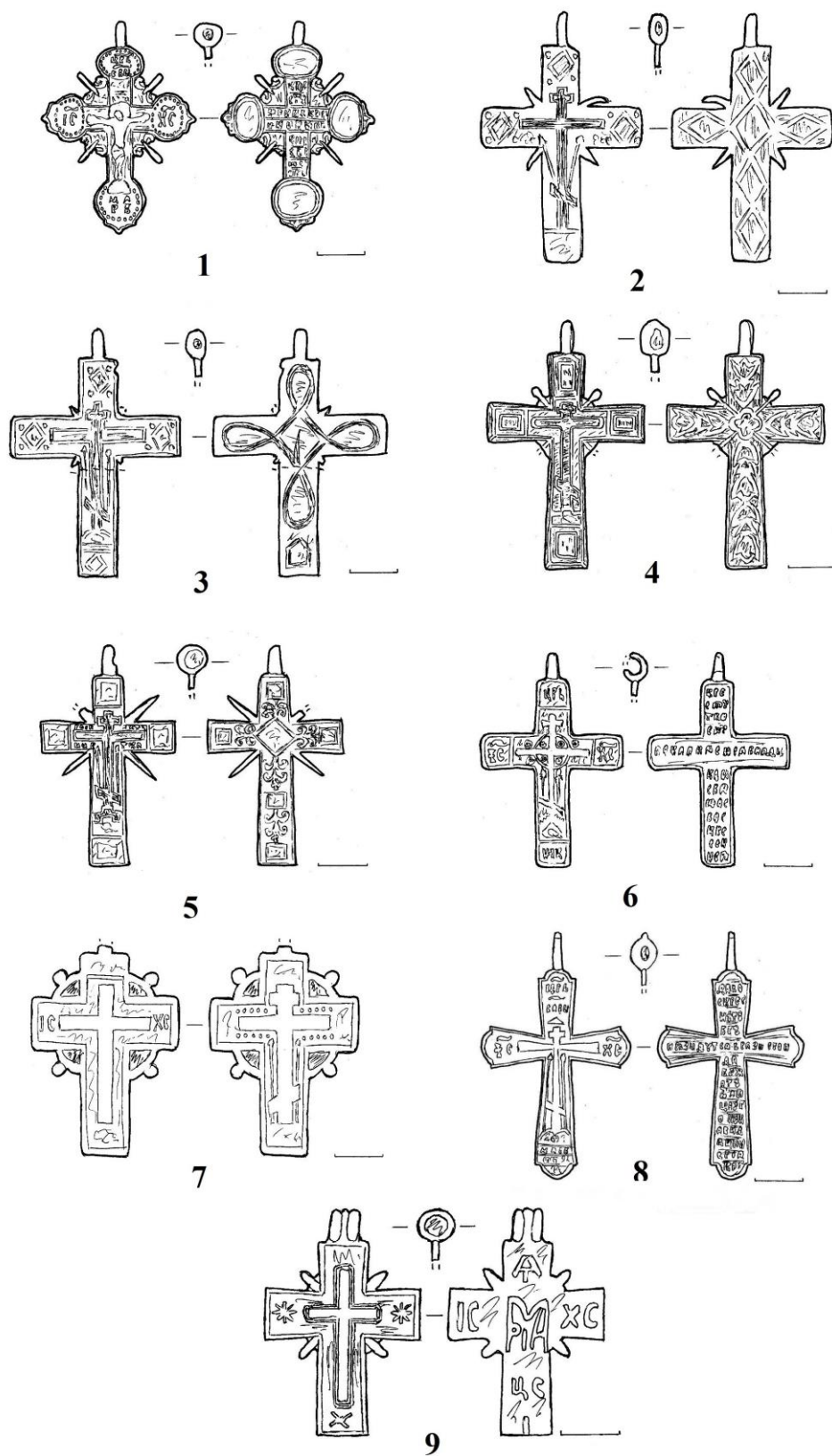

Рисунок 7. Малюнки хрестів з фондів Музею Хреста (3)

Таблиця І ставрометрії та додаткової інформації.

№№ рис.	Матеріал, спосіб вигот.	Техн.	Р-н, окол. нас. пункту	Розм., мм	Гор. напівб. мм	Верт. напівб. мм	Додатк. інформ.	Стан, прим.
4.1	бронза, лиття.	емал.	Борзнян., Прохори	56 х 37	8–11	7–11		Цілий
4.2	бронза, лиття.	емал.	Новг.-Сів.	58 х 37	7–11–7– 11	7–10; 7–12–7–12– 7–12–7–12	тр. вик., біла і жовта	Цілий
4.3	бронза, лиття.	емал.	Новг.-Сів.	62 х 33	7–8–13– 1	7–8–13–3; 7–8–14–1	біла	Фрагм .
4.4	ол. бронза, лиття.		Варвин.	36 х 23	6–8	6–8; 6–9		Цілий
4.5	бронза, лиття.			50 х 32	6–9	6–8; 6–10		Цілий, в/прот.
4.6	бронза, лиття.			53 х 22	7	7; 7		Цілий
4.7	срібло, лиття.		Ріпкин.	43 х 27	5–7	7–9; 7–9		Цілий
4.8	бронза, лиття.			42 х 30	5–9–1	5–9–2; 5–10–1	тр. вик.	Цілий
4.9	ол. бронза, лиття.			46 х 33	6–11–1; 6–10–1	6–10–2; 6–11–1	тр. вик.	Цілий
4.10	олов.сплав, лиття		Бахм., Бахмач	30 х 29	8–10; 8–11	7–?; 7–10		Фрагм .
5.1	срібло, лиття.			70 х 61	10–6–9– 5	10–6–17–4; 10–6–10–5	тр. вик.	Цілий
5.2	срібло, лиття.			58 х 44	7–10– 4х3	6–13–6– 4х3; 6–22–6–10– 4х3	ИС ХС ЖЯ/НИ КА ДАВО	Цілий
5.3	срібло, лиття.			43 х 27	5–9–3	5–7–4–3–4– 3–4; 5–7–5–8–5– 7–3		Цілий
5.4	св. спл., лиття.		Срібнян.	36 х 27	9–10	9–10; 9–?		Фрагм .
5.5	срібло, лиття.	свердл.	Бахм., Бахмач	54 х 37	7–9	7–9; 7–20	навк. вн. хр. іміт. літер – текст мол.	Цілий

Таблиця II ставрометрії та додаткової інформації.

№№ рис.	Матеріал, спосіб вигот.	Техн.	Р-н, окол. нас. пункту	Розм., мм	Гор. напівб. мм	Верт. напівб. мм	Додатк. інформ.	Стан, прим.
5.6	мідн. спл., лиття.		Варвин.	37 x 25	5–8	5–8; 5–8		Цілий
5.7	мідн. спл., лиття.		Новг.-Сів.	36 x 26	5–8	5–8; 5–9		Цілий
5.8	мідн. спл., лиття.			43 x 30	6–10	6–10; 6–10		Цілий
5.9	мідн. спл., лиття.		Новг.-Сів.	23 x 19	5–8	5–8; 5–?		Фрагм.
6.1	ол. бронза, лиття.			44 x 32	7–10–7– 1	5–10–2; 5–11–7–1		Цілий
6.2	мідн. спл., лиття.		Черніг.	52 x 34	8	8; 8		Цілий
6.3	мідн. спл., лиття.		Черніг.	52 x 36	8	8; 8		Цілий, злам.
6.4	мідн. спл., лиття.	емал.		52 x 33	7–8	6–7; 7–9	тр. вик., біла	Цілий
6.5	мідн. спл., лиття.	емал.		46 x 28	6–7	7–6; 7–8	терм. вплив	Цілий
6.6	мідн. спл., лиття.	емал.	Прилуц.	45 x 30	7	7; 7		Цілий
6.7	мідн. спл., лиття.		Городищ., В'язівок	44 x 31	11	10; 10		Цілий, б/вуш.
6.8	мідн. спл., лиття.		Батурин.	54 x 32	5–9	6–8; 6–9		Цілий
6.9	ол.-цинк. сплав, лиття.		Таращан. Київської	39 x 28	8–9	8–9; 8–9		Цілий